

АПОВЕСЦЬ-КАЗКА “СЯРЭБРАНАЯ ТАБАКЕРКА” ЗМІТРАКА БЯДУЛІ ЯК ЖАНРАВЫ ВАРЫЯНТ У ПОШУКУ КУЛЬТУРНАГА КОДУ НАЦЫІ

У артыкуле праз аналіз казкі-аповесці “Сярэбраная табакерка” З. Бядулі раскрываецца пошук праявікам аксіялагічнага коду беларускай нацыі ў драматычны перыяд канца 30-х гг. XX ст. Адзначана, што ў творы праз глыбокі алегарычны падтэкст зместу выяўлены магутны маральна-духоўны патэнцыял беларускай нацыі, які ўтрымліваецца найперш на даверы да практычнага вопыту і адказнай жыццёвай пазіцыі чалавека як адзінага гаранта гармоніі свету.

Ключавыя словы: жанр, аповесць, казка, аўтарская пазіцыя, нацыянальна-духоўны код, чалавечы тып, ментальнасць, мараль.

The article based on the analysis of Z. Biadula's fairy tale novel “Silver Snuff Box” opens novelist research of axiological code of Belarusian nation in a dramatic period of the late 30s of the 20th century. In this work, through the deep allegorical subtext content, a strong moral and spiritual potential of the Belarusian nation was found, which is primarily based on the trust in the practical experience and responsible approach as the sole guarantee of the harmony of the world.

Казка – распаўсюджаны і запатрабаваны жанр як народнай творчасці, так і сучаснай літаратурнай традыцыі. Яна адыгрывае важную ролю ў фарміраванні і функцыянаванні нацыянальнай культуры і мастацтва, у выпрацоўцы маральна-этычных каштоўнасцей і духоўных арыенціраў грамадства на кожным этапе яго гістарычнага развіцця.

Літаратура штурхаваная да стылістыкі і паэтыкі жанру казкі, каб праз матрыцу народных мастацкіх першавобразаў яшчэ раз звернуць універсальны нацыянальна-культурны код у поглядзе на свет, дзеля далейшай карпатлівай духоўнай працы душы народа ў пошуку сэнсу быцця, каб часовыя хуткаплынныя на першы погляд праявы і аспекты будзённасці маглі праявіцца ў вечнасці.

Наш зварот да аналізу арыгінальнага мастацкага твора – казкі-аповесці “Сярэбраная табакерка” Змітрака Бядулі – найперш абумоўлены тым, што тэкст, на нашу думку, дазваляе прадметна звярнуцца да спецыфічнага і трагічнага для жыцця нашага народа гістарычнага перыяду 30-х гг. XX ст.

Аповесць-казка “Сярэбраная табакерка” – апошні завершаны праявічны твор З. Бядулі, напісаны ім у 1940 г. Пэўныя часткі пісьменнік змог змясціць яшчэ ў даваенным перыядычным друку. Аднак поўны варыянт убачыў свет толькі ў 1953 г. у № 10 часопіса “Польмя”.

Вядомы знаўца жыцця і творчасці З. Бядулі акадэмік І. Навуменка так кажа пра матывы стварэння і ідэйную скіраванасць казкі: «Думаецца, у аповесці ў завуліраванай форме адлюстраваны сталінскі дэспатызм, жорсткія бесчалавечныя рэпрэсіі 1937 – 1938 гг. З. Бядуля ўмее ў вобразах, здавалася б далёкіх ад сучаснасці, паказаць сучаснасць. Гэта мы бачылі ў аповесці “Салавей”, тое самае і ў “Сярэбранай табакерцы”: за зайцам, пераможцам смерці, можна без асаблівага намагання ўбачыць забіты, затурканы народ, над якім стаіць папа Кій Х, яго намеснік Баніфацыі, кароль уяўнай краіны Пінг-Понг і іншыя ліхвары-захрыбетнікі. Сёй-той мог сябе пазнаць» [1, с. 130].

Такая трактоўка ідэйна-мэтавай скіраванасці казкі-аповесці на першы погляд бачыцца бездакорнай, але яна, як нам падаецца, нясе на сабе адбітак сучасных, у нечым дагматычных поглядаў на жыццё тагачаснага грамадства і не да канца ўлічвае яго гістарычную логіку развіцця і мастацкую зададзенасць пісьменніцкіх практык.

Што маецца на ўвазе? Аўтар гэтага артыкула лічыць, што 1930-я гады былі адметным і шмат у чым заканамерным этапам у фазавым развіцці рэвалюцыйнай эпохі на прасторах былой Расійскай імперыі, якая распачалася яшчэ на пачатку XX ст. і працягвалася ў межах ужо Савецкай дзяржавы. Другая палова 1930-х гг. – так званы тэрмідарыянскі перыяд рэвалюцыйнай эпохі. Стыхійная энергія прарыву народных мас у “царства свабоды і волі”, цесна знітаная з рэвалюцыйным аптымізмам і радыкалізмам, запатрабавала ва ўсёй паўнаце і выразнасці знайсці неадкладныя духоўна-псіхалагічныя і мастацка-стылістычныя формы каналізацыі і сублімацыі пераўтваральнай народнай стыхіі. Мы думаем, гісторыю, культуру і літаратуру 1920 – 1950-х гг. немагчыма адэкватна зразумець і фундаментальна даследаваць без паглыблення ў сацыяльна-палітычную сітуацыю, у якой апынулася грамадства таго часу, без замеры і аналізу псіхалогіі і настрою людзей, што ўплывалі на гістарычны ход падзей і развіццё самога мастацтва.

Вызначальнай сацыяльна-грамадскай праявай еўрапейскага жыцця першай паловы XX ст. стала тое, што на авансцэну гістарычнай рэальнасці і на ролю галоўнага выканаўцы містэрыі зямнога жыцця выступіла чалавечая маса і яе вызначальная адзінка і іпастась – мілітарызаваны тып чалавека.

Так, вядомы рускі філосаф М. Бярдзьеў, будучы ўважлівым назіральнікам і скрупулёзным аналітыкам гістарычных працэсаў першай паловы XX ст., зазначаў той факт, што Першая светвая вайна, рэвалюцыя сфарміравалі такую агрэсіўную і негатыўную псіхалогію еўрапейскага

чалавека, якая потым выявіць сябе ва ўсіх без выключэння таталітарных рэжымах. Ён пісаў: “Ужо вайна выпрацавала новы душэўны тып, тып, схільны пераносіць ваенныя метады па ўладкаванні жыцця, падрыхтаваны практыкаваць несупынны гвалт, які паважае толькі ўладу і падпарадкаўваецца толькі моцы сілы” [2, с. 145].

У тых складаных умовах духоўны чалавек як асоба страчваў сябе, развейваў Боскую сутнасць у розных ананімных групах і калектывах, паніжаючы гуманістычны патэнцыял пад уплывам наступу і гвалту агрэсіўнай масы, і таму не знаходзіў у сабе моцы, каб выпрацаваць маральнае апірышча, такое неабходнае для яго, каб адекватна ўспрыняць і даць рэальную ацэнку таму, што тварылася навокал, па шкале сапраўдных маральных крытэрыяў.

Таму, напэўна, трэба адмовіцца ад раней замацаванай у нашым літаратуразнаўстве стэрэатыпнай думкі, што народная маса была выключна ахвярай і аб’ектам маніпуляцый з боку дзяржавы, партыі і асабіста Сталіна. Так, віна іх несумненная. Аднак асаблівасць утапічнага, ілюзорнага светаўспрымання таго часу хаваецца не толькі ў злой волі яе апантаных праваднікоў, а не ў меншай ступені ў неўсвядомленых устаноўках і спадзяваннях, якія дамінавалі ў масавай свядомасці. У нечым трэба пагадзіцца з тым, што аптымістычна-агрэсіўныя фантазіі і мары масы дыктавалі ўмовы паводзін як для ўлады, так і для свету мастацтва. На такую асаблівасць праявы псіхалогіі натоўпу звярнуў увагу ў знакамітым творы “Легенда аб Вялікім інквізітары” Ф. Дастаеўскі. Ён вуснамі героя па-прароцку заяўляў: “Ледзь толькі чалавек адмовіцца ад цуду, то адразу ж адрачэцца і ад Бога, бо чалавек шукае не столькі Бога, колькі цуду” [3, с. 320].

Мы лічым, з такіх сацыяльна-палітычных і эстэтыка-мастацкіх метадалагічных устаноў і крытэрыяў і трэба выходзіць, разглядаючы ідэю, змест, праблематыку і вобразнасць казкі-аповесці “Сярэбраная табакерка”.

Грамадска-палітычная атмасфера канца 20 – пачатку 30-х гадоў XX ст. перапыняе шырокае развіццё пасля рэвалюцыі 1917 г. такіх культурна-мастацкіх напрамкаў і метадаў, як авангард, канструктывізм, рамантызм, стымулюючы ўжо ярка выражаную тэндэнцыю і скіраванасць культуры да больш народна-фальклорных жанравых форм, як лубок, камедыя, меладрама, казка, што не імкнуліся да раскрыцця сапраўдных рэалій рэчаіснасці, а наадварот, кіруючыся пазіцыяй канфармізму, стваралі ўтапічныя карціны жыцця, дзе свет падаваўся ў зачараваным, цудадзейным водсвеце.

Менавіта казачнасць як жанравая структура і форма – шмат у чым спрыяльны метадалагічны прыём для прарыву ў грамадскую свядомасць больш ранніх, архаічных і глыбінных узроўняў

мыслення чалавека і народа. Яна мае важкія эстэтычныя здольнасці і мастацка-стылістычныя сродкі, а таксама багата распрацаваную сістэму духоўна-маральных імператываў, каб разгледзець і паказаць разнастайныя тэндэнцыі ў жыцці грамадства ў складаны пераходны перыяд яго развіцця, калі ішлі неадназначныя працэсы перабудовы сацыяльна-палітычнага ладу ў 30-я гг. XX ст. Калі ў сітуацыі “рэгрэсу” апынулася цэлая сацыяльная сістэма, многія прадстаўнікі яе былі ўпэўнены ў адваротным, яны былі перакананы ў тым, што ў рэальнасці адбываюцца выключна прагрэсіўныя працэсы.

У пошуках спазнання тагачаснай рэальнасці і мастацтва, напэўна, трэба зыходзіць найперш з аналізу ўзаемаадносін улады і народнай масы. Мастацтва тады служыла ўладзе, бо іншая яго форма жорстка прыціскалася, і павінна было ствараць навязаны праз рэгламентаваную ідэалагічную сістэму таталітарнай улады ідэалізаваны вобраз самой улады, а таксама ўтапічную карціну свету. Многія мастакі слова пад жорсткім ціскам палітычнага і ідэалагічнага дыктату не толькі ўкаранялі такую светапоглядную карціну свету, але і рабілі яе адзіна правільнай і безальтэрнатывнай.

Гэтаму садзейнічалі як дзяржаўныя ўстаноўкі з арыентацыяй не на асобу, а на масу, так і сацыяльна-псіхалагічны асаблівасці самой масы, якая звязвала сацыялізм з нечым нерэальным, цудадзейным, казачным. З літаратуры і культуры пачалі выкарчоўваць усё, што тычылася індывідуальнага, асабістага, інтымнага, што ўваходзіла б у псіхалагічны працэс засваення жыццём індывідуальнага і духоўнага стану чалавека і ўсхваляла ўсё, што навязвала і дэкламавала калектывную псіхалогію масы.

Спецыфічныя магчымасці казкі як мастацкай формы з раздвоеным функцыянаваннем у сферах рэальнага і ідэальнага, сапраўднага і выдуманнага, ілюзорнага і будзённага, як ніякі іншы жанр прозы, даюць мастаку пэўную свабоду хоць у схаванай форме выказаць ці пунцірна абазначыць драматычныя рэаліі жыцця.

Думаецца, З. Бядуля ў нейкай ступені меў гэта на ўвазе, але рабіць яго адкрытым ці прыхаваным барацьбітом і выкрывальнікам таталітарнай сістэмы, на нашу думку, няслушна. Твор выкананы па лякалах і канонах тагачаснай ідэяльна-мастацкай рэгламентацыі і згодна з метадалагічнымі ўстаноўкамі часу.

Паводле сюжэта твора, галоўны герой – легендарны заяц Дзіда-дзед – змог пры нечаканым і фантастычным збегу абставін заперці ў сярэбраную табакерку саму Смерць. Такі сюжэт пра паланенне Смерці вядомы ў народнай і літаратурнай казцы. Сімптаматычна, што ў часопісе “Полымя рэвалюцыі” (1940, № 11), напрыклад, выйшла казка-аповяданне “Салдат, вучоны, сле-

сар і смерць” Р. Мурашкі, якая тэматычна і ідэйна перагукваецца з аповесцю З. Бядулі.

У Р. Мурашкі Смерць таксама становіцца палонніцай, як у казцы Х. К. Андэрсена, салдацкай табакеркі, але канчаткова перамае яе слесар, які моцна закоўвае Смерць у кайданы і нават прыбівае яе для надзейнасці вялізнымі цвікамі. Ідэя казкі празрыстая, галоўны герой часу рэвалюцыйных пераўтварэнняў – пралетарый, самы абяздолены і эксплуатаваны клас грамадства.

Па аналогіі з казкай Р. Мурашкі ў “Сярэбранай табакерцы” пераможца Смерці – заяц, самы баязлівы і пакрыўджаны звярок беларускіх лясоў. Чым не пралетарый, якому ўжо няма чаго страчваць і які жыве ў вечным страху? “Дык вось у цёплы вясеньскі дзянёк Дзіда-дзед ішоў сабе па бярэзніку – асыярожненька, азіраючыся направа і налева. Чуе хруст сучка – насыярожваецца. Шышка валіцца з дрэва – вушы вострыць. Варона ўзляціць – азірнецца. А можа **ворог** спудзіў птушку?” [1, с. 277].

Агульны навакольны настрой *варожасці* і страху панаваў у лесе для зайца Дзіда-дзед і іншых істот, пакуль Дзіда-дзед дзякуючы нечаканай безразважлівай смеласці не заманіў у сярэбраную табакерку галоўную распарадчыцу жыцця на зямлі – саму Смерць. З гэтага моманту ўжо Дзіда-дзед становіцца галоўным выразнікам стратэгіі жыцця.

Менавіта ад яго стаўлення да найважнейшых быццёва-філасофскіх і духоўна-маральных законаў і імператываў існавання на зямлі і павінна радыкальна змяніцца да лепшага жыццё жыхароў планеты. Адказы на кардынальныя анталогічныя пытанні існавання чалавека: жыцця і смерці, спагады і жорсткасці, добра і ліха, праўды і хлусні, ісціны і падману, страху і даверу, справядлівасці і беззаконня, таленту і фальшу, – і імкнецца даць галоўны герой аповесці-казкі З. Бядулі. А кіруецца ў дзеяннях і развагах Дзіда-дзед логікай марксісцкай філасофіі.

Цікавая сюжэтна-вобразная канва твора. Так, у апошняй навеле-прытчы “Малайчына, Люсенька” дзяўчынка-сірата, якую ўзяў пад апеку Дзіда-дзед, падчас бойкі з рыцарамі Смерці, і ў прыватнасці з жорсткім кардыналам Баніфацыем, непрыкметна выцягнула з кішэні цара скамарохаў некалькі парашкоў на сон і, падскочыўшы да кардынала, усунула яму парашок у нос ды сказала: “Сні дзесяць год. Даўганосы зараз жа паваліўся і заснуў” [1, с. 381]. Такі загад Люсенькі кардыналу, аднаму з галоўных прадстаўнікоў варожых сілаў, нагадвае вядомае палітычна-эканамічнае выказванне Сталіна, што СССР адстаў ад імперыялістычных краін на пяцьдзясят гадоў і што калі савецкі народ за дзесяць гадоў не зможа прайсці гэты шлях, то ён будзе пераможаны імперыялістамі.

Вельмі сімвалічным падаецца і тое, што другасныя героі аповесці шавец Юрка Дратва, па-

ляўнічы Саўка і іх дзеці, а таксама паэт, Люсенька становяцца скамарохамі, каб несці ідэі Дзіда-дзед а ў быццам сонны народ, каб абудзіць яго ад пакорлівага і гаротнага стану існавання. Вось гэтае скамароства і ёсць выразная псіхалагічная рыса тэатральнасці жыцця 30-х гг. XX ст., калі ўсе трагічныя моманты праяў таталітарнасці выводзіліся на агульнае ўхваленне і ўлюлюканне натоўпу. Такую думку ілюструе ў алегарычнай форме навела-прытча “Пан і ксёндз”:

«Тады цар скамарохаў загадаў фурману, які сядзеў на козлах:

– А ну, усьп ім гарачых, тады яны набяруцца сілы!

– Я гэта, “божанька”, з прыемнасцю зраблю! – абрадаваўся фурман і пачаў бізуном грэць пана і ксяндза. Яны пусціліся галопам і ажна заіржалі, як жарабіцы.

– Калі яны сем разоў аб’ездзяць навокал поля, няхай зноў вернуцца сюды! – закамандаваў цар скамарохаў...

– Пан і ксёндз спрытна скакалі ў аглоблях, аж пыл і дым курыў, а “бог” і “ангелы” (маюцца на ўвазе скамарохі. – **I. Ш.**) рагаталі, як жарабіцы.

Ажна водгаласкі покатам каціліся з бярэзніку і з чыстага поля» [1, с. 377].

Скамарохі як новыя “багі” і “анёлы” свету на паверку аказаліся не вельмі дасціпнымі людзьмі ў выбары метадаў пераканання. І таму пісьменнік ужывае ў дачыненні да іх стылістычна зніжанае метафарычнае параўнанне “рагаталі як жарабіцы”.

Філасофія і метады наладжвання новага жыцця на зямлі, “без смерці”, якія праводзяць у дзеянне скамарохі, не могуць не палохаць аўтара твора, таму Змітрок Бядуля ў выніку і дазваляе герою выпусціць Смерць з табакеркі, аддаючы жыццё на волю спрадвечным законам прыроды і чалавечнасці.

Вобраз-сімвал сярэбранай табакеркі дае нам зразумець, што сапраўдную праўду пра жыццё, пра людзей і пра самога сябе чалавек павінен вынесці праз асабісты вопыт духоўнай унутранай працы, “срэбра жыцця” знаходзіцца ў “табакерцы-душы” самога чалавека, а не ў якой-небудзь іншай інстанцыі.

Спіс літаратуры

1. Бядуля З. Збор твораў: у 5 т. / З. Бядуля. – Мінск: Маст. літ., 1989. – Т. 5: Язэп Крушынскі: раман, кн. 2; Сярэбраная табакерка: казка; Публіцыстычныя артыкулы. – 520 с.
2. Бердяев, Н. О назначении человека / Н. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
3. Достоевский, Ф. Собрание сочинений: в 10 т. / Ф. Достоевский. – М., 1958. – Т. 9. – 542 с.
4. Мурашка, Р. Салдат, вучоны, слесар і смерць / Р. Мурашка // Польша рэвалюцыі. – 1940. – № 11. – С. 76 – 81.
5. Навуменка, І. Я. Змітрок Бядуля / І. Я. Навуменка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

Ігар ШАЛАДОНАЎ,
кандыдат філалагічных навук.